

Matordning och bordsseder

Anmärkas bör, att 'äta' och närstående begrepp behandlats i frågelistan "Kroppsliga livsyttningar hos människan och djuren" samt olika maträtter m.m. i frågelistorna "Matlagning" och "Jaktens och fiskets betydelse för hushållningen". Seder vid kalas av olika slag komma att behandlas i särskild frågelista.

I. Matordning

1. Beteckningar för 'måltid': mål, vard, ätande, ätmå? Finns från riksspråket avvikande användningar av ordet mål i betydelsen 'måltid'? Ex.: bida till måls, målmellan.

2. Beteckningar för olika måltider, vilka avse måltidens kvalitet eller kvantitet? Ex.: fångfoder 'dålig måltid', trugansmål 'måltid, som man mot sin vilja tvingas att äta', godmål 'god måltid', ulyamål, vrakmål 'duktig, starkt mättande måltid'.

3. Beteckningar för 'tid för måltid, dags att äta!': ätudags, ätantid?

4. Beteckningar för 'tid mellan två mål': mellanbete, målbete, öft, ökt?

5. Beteckningar för 'litet mellanmål, avsett att stilla den värsta hungern': förmål, gruta, matstilla, memål, sugabeta? för 'äta litet mellan måltiderna': gruta?

6. Finnas i bygden några minnen av, att inga som helst regelbundna måltider förekommit, t.ex. under nödår eller i mycket gammaldags levande eller mycket fattiga hushåll?

7. Räkna upp de måltider, som enligt de äldstas minne voro gängse i bygden under vintertiden, då intet brådskande arbete förelåg, samt angiv tiderna för de olika målen och den mat, varav varje mål i regel bestod! Beakta härvid särskilt den möjligheten, att vissa måltider intogs, då det bäst passade med hänsyn till arbetet! Ex.: "dagmål äts på herrgårdarna kl. 8 f.m., hos bönderna när som helst", Västergötland.

Ex. från olika delar av Sverige på måltidernas anordning:

a) från Halland: morgonbit tidigt i ottan, innan arbetet började (bjuggbröd och smör eller kall gröt från dagen förut); lille daver längre fram på morgonen (fläsk eller krås, sill, havrebröd, vattvälling eller dricksvälling); daver kl. 10-11 (kött eller fläsk och grynvälling);

middag kl. 3-4 (ärter eller kål med havrebröd); kvällsmål (gröt med mjölk eller annat grötdopp);

b) från Södermanland: ottvard före eller vid uppstigandet (varje karl en full tumlare brännvin, kvinnor och barn en tumlare tillsammans, därtill stekt fläsk på torrt rågröd); frukost kl. 7 (sill och potatis eller potatis och fläsk, uppstekta tillsammans eller pannkaka med sura lingon eller fläsk med svällda korngryn); middag kl. 12 (kålrotsmos eller rovmos eller ärter med fläsk eller surkål eller vitkål; därtill kött, korv eller sylta); merafton kl. 5 (kallmat och brännvin och öl eller dricka); kväll kl. 8 (gröt och mjölk eller salt sill med bröd);

c) från Dalarna (Venjan): morgonmål (brödgröt); middag (strömmingsgröt); kväll (rågmjölsgröt).

8. Redogör för, hur den vanliga matordningen förändrades under vissa tider på året, vid vissa särskilda arbeten eller under speciella förhållanden, såsom längre tids vistelse i fäbodarna! Ex.: "När de trös-kat en stund, gingo de in och fingo en tumling brännvin att doppa bröd i till frukost, men först kl. 9 åts dagvard", Öland; "då kvinnorna spunno, fick man kvällsmat först kl. 11-12 på natten", Västmanland; "då man om hösten vistades i fäbodarna, slog man ihop aftonvard och kvällsvard, och då åt man panngröt, d.v.s. kornmjölsgröt, kokad i stekpanna, Dalarna (Leksand)", matordning under slåttern: kl. 1 smörgås; kl. 6 tjockbrödfjärding med smör samt lax eller torrkött; kl. 10 lut-fisk med sås och bröd samt gryngröt; kl. 12 klimpvälling samt kokt lax eller sik; kl. 5 halvtjockkakor och smör och ost; kl. 9 gröt utan smörgås, Ångermanland (Boteå).

9. Beteckningar för 'kosthåll, matordning': matstilla? för 'vardagsmat': alldagskost? för 'söndagsmat!': helgdäta?

Beskriv i detalj, på vad sätt söndagsmaten i de äldsta nu levandes barndom skilde sig från vardagsmaten! Ex.: på söndagen fick man helgdbröd samt till middag kött och potatis med klabbe och till kväll ärtsåd, Dalarna.

Fanns understundom i gården särskild mat för främmande, i likhet med följande: "herSwälN, sammandraget av hedersvårdnaden, kallas här det bästa av mat och dryck, som bör besparas att undfägna främmande med, dem nämligen som man vill hedra sig emot; sättes något sådant i vardagslag fram på bordet, så må det av hemgårdsfolket icke vidröras eller tillgripas".

10. Sovel (sul, sugel): redogör noggrant och med anförande av flera ex. för detta ords betydelse i bygden! Finnas sammansättningar som bod-

sovel 'all den föda (utom mjölken), som fås från fäbodarna (smör, mes-smör, ost)', getsovel 'all den föda (utom mjölken) som fås från getterna'? Finnas sammansättningar som sovelbytta 'vid transport av smör eller messmör använd bytta', sovelnätt 'ont om sovel'?

Sovlig: finns ett dylikt adjektiv? Vad betyder det ('som ej saknar smak')?

Sovla: finns ett dylikt verb? Vad betyder det ('skaffa sovel till hushållet', 'laga så, att det blir mycket smör, ost och messmör i fäbodarna')?

Andra beteckningar för 'sovel': mat, tillkost, ätte?

Finns någon sammanfattande benämning för 'all mat, som ej är sovel': gudslån, äta?

Finns någon beteckning för att 'äta endast ett slags mat (antingen sovel enbart eller bröd enbart)': äta enmatte, äta ensä? Märk, att möla m.fl. hänhörande ord behandlas i frågelistan "Kroppsliga livsyttningar hos människan och djuren", samt att torräta m.fl. behandlas i frågelistan "Matlagning"!

11. Är något slags benämning på olika rätter känd? Ex.: förmål 'förrätt'. Märk, att supanmat behandlas i frågelistan "Matlagning"!

Finnas benämningar som broa 'äta grundligt av enklare rätt för att en följande rätt måtte förslå bättre'?

12. Matsäck: är ordet levande i målet? Har det samma betydelse som i riksspråket (ex. veckomatsäck 'matsäck för en vecka') eller den mera ursprungliga betydelsen 'påse att förvara maten i'?

Andra beteckningar för 'matsäck': färdmat, labet, nista, nistning, näst, nästgård?

Redogör för de olika tillfällen, vid vilka folk från bygden måste leva på matsäck! Ex.: på handelsfärder; vid skogskörning; under vallning.

Beteckningar för 'utrusta med matsäck': nista (nista till vägs karlarna), nästgård, nästgöra, påsa ut?

13. Beteckning för 'mat, lämplig att ha till matsäck': nistmat, påsamat? Giv detaljerade redogörelser för de olika slag av mat och dryck, varav matsäcken under olika omständigheter bestod! Ex.: den överblivna gröten ställdes på ett svalt ställe och lägges i fars matsäckskorg följande dag; vid matrasten i skogen skär far skivor av den kalla gröten och lägger dem som sovel på den stora hålkakan, Västergötland; vid kolning bestod matsäcken av ett havrebrödsstycke och en hackkorvs- eller

blodkorvsbete, Västmanland; på färder bestod matsäcken av ett antal pundar, varje punde utgörande ett knippe av tre bröd med omslag av bågar, vidjor och halm och med ostar och kött inlagda mellan bröden; vid vallning medtog vallhjonet bröd, smör och messmör i gässeläske samt torrkött och tätmjolk (i gässelflaska), Dalarna.

14. Vad förvarade man matsäcken i? Ex.: ett knyete (matagadd, matgalle); en laggad ask (tina, mat-tena); ett i spånaskteknik tillverkat skrin (spann, vacke); en påse eller säck av skinn (matfattla, frax, kyl, kyla, niffel, prins, prinsel, skräppa, labetsäck, bälgssäck, trallerväska).

Benämning för 'drickskagge, som medfördes på färder': dricksplant?
för 'brännvinsflaska (av trä?)', som medfördes i matsäcken': lommaträ,
tutflaska?

15. Beteckning för 'helt liten matsäck, avsedd att bäras i fickan':
flikabröd, lummebröd, lomme stompe, torklummes?

16. Förekom, att någon mindre matmängd direkt ur handen gavs åt tillfällig gäst eller åt barn? Ex.: något hopkramat, särskilt ost, givet som läckerbit åt barn (krysta); ett stycke bulle eller bröd med smör eller ost, givet direkt i handen (matgev); ett stycke nylöpt ost, hopkramat i den löst slutna handen och givet direkt till den besökande (ostmus).

17. Beteckning för 'särskilt god matbit, hemförd av den, som varit på resa': bymat, färdsliwa, marknadsgoda, norskgoda 'från Norge medförda godsaker'?

II. Bordsseder

18. Beteckning för 'bordsbön': bordsläxa? för 'läsa till bords'?
Lästes bordsbönen (bordsbönerna) högt eller tyst? Finns minne av, att man knäföll vid bordet, innan man läste bordsbön?

19. Redogör noggrant för alla minnen av, att maten även vid huvudmåltiderna var framsatt på annan plats än på bordet! Ex.: grötgrytan stod under ätningen antingen i själva spisen vid stolpen eller på golvet vid "storsätet" eller på "lillbänken", och de ätande sutto på säten eller pallar så nära som möjligt, var och en med sin mjölkskål och sin träsked i handen, Dalarna; stekpannan, innehållande "doppa", samt träskålen, innehållande kokt potatis, voro placerade på ett långsäte; på vardera änden av sätet sutto en av de ätande, under det att de andra på stolar eller säten intill, Värmland.

Hade husfadern under dylika förhållanden någon bestämd plats (t.ex. på den ände av sätet, som vette från dörren)? Placerade sig de ätande i övrigt i någon viss ordning? Deltogo även kvinnorna i måltiden? Om födorådsfolk eller rotehjon funnos, deltog dessa i måltiden?

Finns några minnen av, att karlarna t.ex. under en mindre måltid bibehållit huvudbonaden på? Brukade kvinnorna under måltiden skjuta huvudduken något bakåt?

20. Om matbord användes, vilken var då husbondens plats vid bordet? Hade de övriga ätande bestämda platser? Fingo kvinnor, födorådsfolk och rotehjon sitta med vid bordet? Förekom det möjligen, att födorådsfolket hade ett matbord för sig, ehuru i samma stuga? Fingo barnen vara med vid matbordet? Till vilken ålder skulle de stå vid bordet?

21. Hade varje hushållsmedlem sin särskilda sked? sin särskilda skål? Är skedgång känd? Under vilka förhållanden förekom sådan? Beskriv i detalj, huru härvid tillgick! Vad menas med, att det kom ur skedgången? Hur benämndes sådan mat, som åts med sked: skeamat, skemat? I vad slags kärl serverades sådan mat: skål, kapp, stenfat? Minns man några namn på de olika skålarna (ex. kroppskålen, svarvadskålen, lillsvarvadskålen, fars skål, avlångkappen, flatskålen, knipskålen, ljuginte-kappen, hästögat, björnluddan, dyppekn)? Var satte man skedarna efter slutad måltid: under en spjåle i taket? i skedkramlet? Vart lades skålarna efter slutad måltid (fathylla, skålkorg, diskgrind)? Redogör i detalj för, hur sked och skål rengjordes av den ätande själv omedelbart efter begagnandet!

Användes enligt de äldsta nu levandes minne någonsin bordskniv eller gaffel eller tallrik i vardagslag?

22. Hur serverades köttet? Ex.: ett litet stycke kött delades ut åt var och en av hushållsmedlemmarna, Dalarna; varje stycke kött lades på en halvkaka bröd och räcktes till den ätande, Ångermanland; köttstyckena lades på en lång, släthyvrad bräda, kallad långtallrik, vilken placerades på matbordet, Öland.

Hur åt man kött och annat sovel? Ex.: det rullades in i tunnbrödet (tuttul), Dalarna. Finns några uttryck för känslan av att fingrarna så litet som möjligt borde beröra sovet? Ex.: bättre, ju mindre man duger peka bort i sovet, Dalarna.

23. Vilka uttryck begagnade man om ett mycket belamrat matbord? Ex.: bordet är koppalångt, Hälsingland; det ser ut som om stamnet (islossningen) hade gått på bordet, Dalarna; det ser ut som på midsommars-

flotten, Dalarna.

Vilka uttryck begagnade man om ett alltför tomt matbord? Ex.: det är torrfångt på bordet; det ser ut som där hunden har färdats, Ångermanland.

24. Finnas några minnen av, att själva matbordet samtidigt utgjort kärl att äta ur? Ex.: matbordet utgjordes av en kupig stenhäll, vilande på en trästubbe invid spisen; all mat hälldes upp i den urholkade stenen, vilken aldrig blev föremål för någon rengöring, Halland; bordet i kvarnstugan var försett med skälliknande urholkning (grötholkar), i vilka man hällde "grötväten", Dalarna.

25. Redogör för, vilka handlingar, som ansågos vara uttryck för brist på bordsskick! Ex.: 'söka ut de bästa matbitarna!': gnota, kåla, köckla, nota? 'äta glupskt (sluka maten)': glåpa, skvalma uti sig? 'sticka handen i gröt, pannkaka etc.': klamsa, krama? äta smör till annat sovel? prata under ätandet? Jfr frågelista 31, s. 3, punkt 2!

Borde man rapa ("prisa matmodern") efter slutad måltid, eller ansågs detta mindre passande? Minns man något uttryck, som berör rapandet? Ex.: halvstinn rapar, helstinn fratar och sprängd spyr, Dalarna.

26. Beteckningar för att 'vila efter dagens huvudmåltid': vila dagvard, vila middag?

Hur lång ungefär var middagsvilan? Finnas berättelser om, hur gliriga husbönder betedde sig för att göra middagsvilan mycket kort? Ex.: husbonden slumrade till vid matbordet med en sten i handen, och då stenen trillade ned, for gubben upp och ut i arbete, Ångermanland.

Hur gjorde vallhjonet middagsvilan lagom lång? Ex.: huvudet lades på skällkons rumpa, och då kon efter middagsvilan reste sig, vaknade vallhjonet, Dalarna.

27. Hur hälsade man, om man kom in i en gård, under det att de innevarande höllo måltid? Finnas några ord, som tyda på, att det ansågs obehagligt att komma på detta sätt: komma i kannskottet, ledgäst, skan-gästning? Redogör för, i vilken utsträckning det ansågs nödvändigt att undfägnas dylik tillfällig gäst!